

عصر خلفای نخستین

مقدمه

در درس قبل با دستاوردهای عظیم نهضت اسلامی در عصر نبوی آشنا شدید و درباره مشکلات و مسائلی که در سال‌های پایانی زندگی پیامبر ایجاد گردیده بود، مطالبی خواندید. در این درس ضمن بررسی عملکرد جانشینان پیامبر صلی الله علیه و آله تا شهادت امام علی علیه السلام، به مسئله فتوحات مسلمانان در خارج از شبه جزیره عربستان و درگیری‌ها و جنگ‌های داخلی جامعه اسلامی پرداخته می‌شود. در پایان نیز دوره حساس و پر آشوب خلافت کوتاه امام حسن علیه السلام و دلایل و چگونگی صلح او با معاویه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

رهبری جامعه پس از پیامبر صلی الله علیه و آله

محمد جز فرستاده خدا نیست که پیش از او نیز رسولانی آمده‌اند، پس اگر بمیرد یا کشته شود، شما به روش گذشتگانتان باز خواهید گشت؟

(سوره آل عمران / آیه ۱۴۴)

رسوم عصر جاهلی، از جمله رسم شیخوخیت: کهنسالی از جمله مهم‌ترین شرایط احراز ریاست و فرماندهی جامعه جاهلی بود، برخی با همین تصور از پذیرش جانشینی علی علیه السلام که کمتر از ۳۵ سال داشت، امتناع کردند.

به رغم آنکه پیامبر صلی الله علیه و آله در غدیر خم، امام علی علیه السلام را به عنوان جانشین خود معرفی کرد، عواملی موجب گردید آن حضرت نتواند اداره حکومت اسلامی را پس از وفات پیامبر صلی الله علیه و آله عهده‌دار شود. مهم‌ترین این عوامل عبارت‌اند از:

۱- بقایای خصلت‌های اخلاقی و آداب و

۲- حسادت و کینه توزی : نقش بی نظیر و

ارزنده امام علی علیه السلام برای پیشرفت اسلام در طول دوران رسالت پیامبر صلی الله علیه و آله و عشق عمیق رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت به او، حسادت افراد بسیاری را برانگیخته بود؛ گروهی نیز به سبب آنکه یک یا چند تن از اعضای خانواده و قبیله اشان در جنگ های مختلف به وسیله امام علی علیه السلام کشته شده بودند، کینه آن حضرت را به دل داشتند.^۱

فکر کنید و پاسخ دهید:

پیامبر صلی الله علیه و آله در واپسین روزهای عمر، اسامه جوان را به فرماندهی سپاهی عظیم گماشت. به نظر شما آیا می توان رابطه ای میان این تصمیم ایشان با پیش بینی بروز مخالفت برخی با جانشینی امام علی علیه السلام پیدا کرد؟

یک توضیح

در غزوه خندق وقتی عمرو بن عبدود از دلیران نامدار عرب از خندق عبور کرد و هموارد خواست، هیچ کس از مسلمانان داوطلب رزم تن به تن با عمرو نشد، تا اینکه علی علیه السلام پیش آمد و گفت : من به مبارزه او می روم. پیغمبر گفت : «این ابن عبدود است» و علی علیه السلام بی هیچ ترزلی پاسخ داد «من هم ابن ابی طالبم». گویند وقتی وی به مبارزه عمرو می رفت، پیغمبر گفت : اینک تمام اسلام به مبارزه با تمام کفر بیرون شد. این سخنان ستایش آمیز پیامبر صلی الله علیه و آله، علی علیه السلام را نزد مسلمانان محبوب تر کرد.

۳- رقابت و امتیاز طلبی گروه های مختلف :

از یکسو انصار با استناد به خدمات و نقش خود در تأسیس و پیروزی حکومت اسلامی، جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله را حق خود می دانستند، و از سوی دیگر سران قریش مدعی انحصار جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله در قبیله خود بودند. افزون بر آن در میان تیره های مختلف قریش نیز رقابت وجود داشت. پیامبر صلی الله علیه و آله از بنی هاشم بود و بسیاری از تیره های دیگر قریش مایل نبودند که خلافت نیز در این خانواده استمرار یابد.

۴- توطئه های پنهان : فتنه های دشمنان دیرینه اسلام مانند ابوسفیان که در لباسی جدید به فکر ایجاد اغتشاش و تفرقه میان مسلمانان و لطمه زدن به اسلام

بودند، به این شرایط خطرناک دامن می زد.

انتخاب جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله : در حالی که امام علی علیه السلام و برخی از صحابه مشغول انجام مراسم تدفین پیامبر صلی الله علیه و آله بودند، در گوشه دیگری از مدینه به نام سقیفه بنی ساعده و در پی گفت و گویی کوتاه، اما پر تنش بین سران انصار و مهاجر، ابوبکر با پشتیبانی جدی عمر بن خطاب و ابو عبیده جراح به عنوان جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله انتخاب گردید و اعتراض امام علی علیه السلام و برخی دیگر از مسلمانان که نسبت به نادیده گرفتن دستور پیامبر صلی الله علیه و آله ابراز نارضایتی می کردند نیز به نتیجه نرسید.

۱- مورخان تنها تعداد کسانی که با ضربت علی علیه السلام در جنگ بدر کشته شدند را بیش از ۱۴ تن ذکر کرده اند که حنظله پسر ابوسفیان و برادر معاویه از جمله آنان بود.

خلافت ابوبکر (۱۱-۱۳ق)

سپاه اسلام در مقابل سپاه پر شمار و مجهز امپراتوری های ساسانی و روم معلول عوامل زیر است :

۱- فشارهای داخلی و نابسامانی های اجتماعی :
تشدید تبعیض ها و فقدان حداقلی از عدالت در نظام طبقاتی ساسانیان و ظلم و خشونت امپراتوری روم شرقی بر مناطق تحت سلطه اش (شام، مصر و ...)، موجب بروز نارضایتی گسترده و احساس نیاز به تغییر و رهایی در مردم این مناطق شده بود.

۲- جاذبه اسلام : این مسئله به ویژه در مورد ایرانیان که اسلام را با تعالیم آغشته به خرافات دین زردشت و سلطه بی حد و حصر موبدان مقایسه می کردند، بیشتر صدق می کرد.

۳- رفتار انسانی و صلح طلبانه سرداران سپاه اسلام : مردم سرزمین هایی که مورد حمله سپاهیان مسلمان واقع می شدند، اجازه داشتند با پرداخت مالیاتی تحت عنوان جزیه بر دین خود باقی بمانند و در امنیت کامل جامعه اسلامی قرار بگیرند. ساکنان شهرها و روستاهای زیادی در ایران، مصر و شام به این طریق با مسلمانان به توافق رسیدند.

پیامدهای فتوحات

اگرچه فتوحات موجب گسترش قلمرو حکومت اسلامی و افزایش شمار مسلمانان گردید؛ اما این مسئله پیامدهای نامطلوبی نیز داشت. از آن جمله اند :

۱- ارائه الگویی ناقص و انحرافی از دینداری :
بیشتر افراد سپاه اسلام در دوران فتوحات را بدویان یا اعراب نومسلمانان تشکیل می دادند که از تربیت دینی کاملی برخوردار نبودند، به این دلیل محتوا و پیام دین اسلام به شکلی ناقص و بعضاً تحریف شده در نواحی مفتوحه انتشار یافت.

ابوبکر کمتر از سه سال حکومت کرد. مهم ترین رویدادهای عصر خلافت او عبارت اند از :

۱- اعزام سپاه اسامه : این سپاه به دستور پیامبر ﷺ باید به جنگ با رومیان می رفت، اما حرکت آن تا زمان خلافت ابوبکر به تأخیر افتاد.

۲- سرکوب مخالفان و شورش های داخلی :
گروه هایی از اعراب بادیه نشین با رحلت پیامبر ﷺ بار دیگر به شرک و بت پرستی بازگشتند. برخی قبایل نیز با امتناع از پرداخت زکات به خلیفه بر استقلال خود تأکید می کردند.^۱ ابوبکر با سرکوب آنان، کار مدعیان دروغین نبوت را نیز یکسره ساخت.

۳- آغاز فتوحات در مناطق تحت سلطه ایران و روم : در زمان خلافت ابوبکر جنگ و گریز قبایل عرب در مرزهای حکومت ساسانی شدت گرفت. در امتداد سرکوب مرتدان، خلیفه به سپاهیان مسلمان دستور داد در سرحدات امپراتوری های ساسانی و روم شرقی جهاد کنند.
این فتوحات ضمن انتشار اسلام در سرزمین های جدید، موجب توجه اذهان به خارج از شبه جزیره و حفظ آرامش درونی جامعه اسلامی می گردید.

خلافت عمر بن خطاب (۱۳-۲۳ق): گسترش قلمرو اسلامی

ابوبکر قبل از مرگ، عمر بن خطاب را به جانشینی خود منصوب کرد. پیروزی های گسترده مسلمانان در نبرد با دو قدرت مهم آن روز یعنی ایران و روم و فتح سرزمین های وسیعی از ایران، شام و مصر مهم ترین رویداد عصر خلافت خلیفه دوم به شمار می آید. سرعت پیشرفت

۱- این دسته اخیر قطعاً مرتد (یعنی بازگشته از دین) نبودند ولی خلیفه تمامی آنها را مرتد قلمداد کرد.

رفاه طلبی و ثروت اندوزی مبتلا کرد. وقتی خلیفه دوم توزیع مساوی درآمدهای عمومی را کنار گذاشت، روحیه مال اندوزی همراه با تبعیض های اقتصادی در جامعه اسلامی تشدید گردید و در دوره خلیفه سوم به اوج خود رسید.

۲- تقویت روحیه رفاه طلبی و تضعیف ارزش های معنوی: با آنکه سادگی رفتار و منش مسلمانان از مهم ترین عوامل پیشروی و پیروزی آنان بود، اما در درازمدت ثروت فراوانی که در پی گسترش فتوحات به جامعه اسلامی سرازیر گردید، بسیاری از مسلمانان را به

یک توضیح

خلیفه سوم چگونه انتخاب شد؟

عمر بن خطاب پس از آنکه در پی یک سوء قصد مجروح گردید و مرگ خود را نزدیک دید، تصمیم گیری در مورد خلافت پس از خود را به عهده شورایی از مسلمانان باسابقه گذاشت. اعضای این شورا عبارت بودند: از علی بن ابی طالب رضی الله عنه، عثمان بن عفان، عبدالرحمن بن عوف، طلحه بن عبیدالله، زبیر بن عوام و سعد بن ابی وقاص که در میان آنان، عبدالرحمن بن عوف از حق داوری نهایی برخوردار بود. پس از گفت و گوهایی میان اعضا، عبدالرحمن بن عوف، تعهد به رعایت سه شرط را برای خلیفه بعدی ضروری دانست: عمل به کتاب خدا، پیروی از راه و روش پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و پیروی از روش شیخین (ابوبکر و عمر). او ابتدا شرایط خود را به علی بن ابی طالب رضی الله عنه عرضه داشت. آن حضرت دو شرط نخست را پذیرفت، اما حاضر نشد به رعایت شرط سوم متعهد گردد؛ ولی عثمان هر سه شرط را پذیرفت و عهده دار منصب خلافت شد، گرچه به تعهداتش پایبند نماند.

این خاندان را بر بخش های گسترده ای از سرزمین های اسلامی مسلط ساخت. فزونخواهی اشرافیت اموی، تجمل گرایی و رفاه طلبی مقامات لشکری و کشوری و تبعیض های گسترده در جامعه اسلامی، کم کم به بروز و توسعه نارضایتی عمومی انجامید. البته منتقدان خلیفه انگیزه های متفاوتی داشتند، برخی مانند ابوذر غفاری و عمار یاسر نگران فراموش شدن دین و از میان رفتن سنت های نبوی بودند و برخی مانند طلحه و زبیر امتیازاتی برابر با اشرافیت اموی می خواستند. به هر حال بی توجهی خلیفه به انتقادات و برخورد نادرست اطرافیان او با معترضان، منجر به اوج گیری خشم مخالفان و بروز شورش عظیمی شد که در نتیجه آن خلیفه توسط افرادی ناشناس به قتل رسید.

خلافت عثمان بن عفان (۲۴-۳۵ق)

در دوران عثمان، لشگرکشی و فتوح پیگیری شد و سپاه اسلام در ایران، ارمنستان، آسیای صغیر و شمال آفریقا پیروزی های چشمگیری به دست آورد. در این زمان برای نخستین بار نیروهای مسلمان به خاک اروپا قدم گذاشتند. نیروی دریایی مسلمانان تأسیس شد و تا جزیره قبرس پیش رفت. در ایران نیز زدگردد سوم در حالی که بی کس و یاور مانده بود، به دست آسیابانی در مرو کشته شد و حکومت ساسانی منقرض گشت (۳۱ق).

اعتراض به عملکرد عثمان: خلیفه سوم از بنی امیه بود و اگرچه خود از مسلمانان با سابقه شمرده می شد، اما ضعف او در مقابل زیاده خواهی و منفعت طلبی خویشاوندانش، راه را برای سلطه طلبی امویان گشود و

در غزوة تبوک ابوذر از سپاه اسلام جا ماند. او پس از چند روز، با تحمل مشقت‌های بسیار خود را به سپاه رساند. پیامبر ﷺ با مشاهده ابوذر از جای برخاست و او را در آغوش گرفت و فرمود: «خوش آمدی ابوذر، خدا تو را رحمت کند، که تنها می‌آیی، تنها می‌میری و تنها از خاک برانگیخته می‌شوی». ابوذر به سبب اعتراض بر عثمان به آبادی دور افتاده ریزه تبعید شد و همان‌جا درگذشت.

خلافت علی بن ابی طالب (۳۵-۴۰ق)

سوگند به کسی که دانه را شکافت و جانداران را آفرید، اگر انبوه آن جماعت نمی‌بود و گرد آمدن آنان حجت را بر من تمام نمی‌کرد و خدا از عالمان پیمان نگرفته بود که در برابر شکمبارگی ستمکاران و گرسنگی ستمدیدگان خاموشی نگزینند، ریسمان این کار (خلافت) را برگردنش می‌افکنم.

(نهج البلاغه/ خطبه ۳)

۱- امتیازطلبان: شیوه مدیریت و حکومت عثمان در توزیع ثروت‌های عمومی و عزل و نصب‌های سیاسی و نظامی موجب گردید روحیه برابری و برادری دینی عصر نبوی کمرنگ گردیده، افرادی به اتکای سابقه مسلمانی یا نقش داشتن در توسعه و گسترش اسلام، خواهان امتیازات اقتصادی و سیاسی ویژه باشند. به علاوه کسانی مانند طلحه و زبیر که در شورش علیه عثمان دخالت داشتند، خود را مستحق دریافت امتیازات خاصی از امام علی (ع) می‌دانستند و حاضر به پذیرش رویه امام برای گسترش عدالت اجتماعی و اقتصادی نبودند. آنان گرچه در آغاز با امام بیعت کردند؛ اما چندی بعد بیعت خود را شکستند^۱ و در مقابل او به صف آرایی پرداختند. کوشش‌های امام (ع) برای دفع فتنه بی نتیجه ماند

پس از قتل عثمان، مسلمانان به امام علی (ع) پیشنهاد کردند تا سکانداری جامعه بحران‌زده اسلامی را عهده‌دار شود. آن حضرت با توجه به شناختی که از مردم زمانه خود داشت، ابتدا از قبول آن پیشنهاد سر باز زد؛ اما سرانجام به اصرار مردم خلافت را پذیرفت. امام در نخستین اقدام حکومتی خود والیان و استانداران دوره عثمان را عزل کرد و به توزیع عادلانه ثروت‌های عمومی اهتمام ورزید. تلاش آن حضرت برای احیای روش حکومتی پیامبر ﷺ و توسعه عدالت اجتماعی - در جامعه‌ای که بیست و پنج سال با ارزش‌های اجتماعی عصر نبوی فاصله گرفته بود - با مشکلات و مخالفت‌های فراوانی روبه‌رو گردید. مخالفان اصلی حرکت‌های عدالت‌طلبانه امام علی (ع) عبارت بودند از:

۱- به همین دلیل به ناکثین (پیمان شکنان) معروف شدند.

و جنگ جمل بر آن حضرت تحمیل شد. این جنگ در اطراف بصره اتفاق افتاد و امام پس از پیروزی بر اصحاب جمل (طلحه، زبیر و عایشه) به کوفه رفت و آن شهر را مرکز خلافت خود قرار داد.

۲- امویان و وابستگان آنها: امویان در دوران سه خلیفه اول بر جامعه اسلامی نفوذ و سیطره یافتند. از جمله معاویه فرزند ابوسفیان از سوی خلیفه دوم حاکم شام شد و روز به روز بر دامنه قدرت و نفوذ خود در شام و مصر افزود. قدرت و ثروت معاویه و سایر افراد خاندان اموی در دوره خلافت عثمان به اوج خود رسید. این گروه که در تاریخ به قاسطین (ستمکاران) معروف گشتند هرگز حاضر به واگذاری قدرت و حتی تحمل حکومت امام علی (علیه السلام) نبودند. آنان به سرکردگی معاویه، به بهانه خونخواهی عثمان، به مخالفت با علی (علیه السلام) و سرکشی در مقابل او پرداختند و جنگ دیگری بر جامعه اسلامی تحمیل کردند. این جنگ در منطقه صفین - جایی در حدود مرز عراق و شام - رخ داد. در آستانه پیروزی سپاه امام، با دسیسه عمروعاص که در اردوی امویان بود، سپاهیان معاویه قرآن‌ها را بر سر نیزه کردند و خواستار حکمیت شدند. کوشش یاران صادق امام مانند مالک اشتر به نتیجه نرسید و پیشنهاد حکمیت به سبب کوفه بینی برخی از افراد سپاه امام علی (علیه السلام) بر او تحمیل شد. به این صورت معاویه از شکست قطعی نجات یافت.

۳- خوارج: این افراد که به مارقین نیز معروف شده‌اند، همان کسانی بودند که در بحبوحه جنگ صفین، امام را وادار به قبول حکمیت کردند، اما وقتی دریافتند معاویه آنان را فریب داده، پشیمان شدند، ولی به جای سرزنش خود، در یک اقدام غیر منطقی، امام را مورد نکوهش قرار دادند. امام با ملایمت و از طریق موعظه سعی

کرد آنان را به راه راست هدایت نماید و مانع آشوبگری شود، اما خوارج بر جهالت و تعصب خود سماجت کردند و سرانجام در مقابل امام آماده اقدام نظامی شدند. امام به ناچار در نهروان در برابر آنان ایستاد. با نصیحت امام (علیه السلام) بیشتر خوارج از اردو خارج شدند. بقیه در جنگ کشته شدند یا از معرکه گریختند.

در طول سال‌های درگیری امام با مخالفان و دشمنان عدالت، عده‌ای نفع خویش را در کناره‌گیری و انزوای طلبی دیدند و در جدال حق و باطل سکوت کردند. گوشه‌گیری این گروه که در تاریخ به قاعدین (برجای نشستگان) معروف شدند، در واقع جبهه امتیازطلبان و اشرافیت مال اندوز را تقویت و جبهه حق را تضعیف کرد.

ملاک داوری

چون بسیاری از مخالفان امام علی (علیه السلام) را چهره‌های سرشناسی تشکیل می‌دادند که به ظاهر دارای اعتبار دینی بودند، آن حضرت به سختی می‌توانست مردم ظاهرین را در مقابل آنان بسیج نماید. امام در یک سخنرانی تاریخی و در کلامی نغز به مردم گوشزد نمود به جای آنکه صرفاً موقعیت ظاهری افراد را ملاک تشخیص حق و باطل قرار دهند، نخست برای شناسایی حق از باطل تلاش کرده، سپس حق را ملاک داوری در مورد افراد، اندیشه‌ها و رفتارهای آنان بدانند.

حاضر به همراهی وی در نبردی دیگر نبودند. امام رنجیده خاطر از فتنه دشمنان، شهادت یاران و سستی همراهانش، همچنان برای سامان بخشیدن اوضاع جامعه اسلامی در تلاش بود که سرانجام در ۱۹ رمضان سال ۴۰ ق در مسجد کوفه، با شمشیر زهرآلود ابن ملجم - از بقایای خوارج نهروان - مجروح شد و دو روز بعد به شهادت رسید.

روزهای پایانی خلافت امام علی (علیه السلام): ماجرای حکمیت و درگیر شدن امام با فتنه خوارج، موجب سرکشی بیشتر معاویه گردید. بنابراین، امام پس از جنگ نهروان تصمیم گرفت بار دیگر برای رویارویی با امویان مهیا شود؛ اما در حالی که بهترین یاران امام مانند محمد بن ابی بکر و مالک اشتر با دسیسه‌های معاویه کشته شدند، مردم کوفه

بخشی از خطبه امام خطاب به کوفیان

به کسانی گرفتار شده‌ام که چون آنها را می‌خوانم، جواب نمی‌دهند. نفرین بر شما، برای نصرت و یاری دین خدا منتظر چه هستید؟ آیا باوری نیست که شما را گرد آورد؟ آیا غیرتی نیست که شما را تکان دهد؟ در میان شما ایستاده‌ام و فریادکنان یاری و همراهی می‌طلبم، ولی سخن مرا گوش نمی‌دهید و فرمانم را پیروی نمی‌کنید. سوگند به خدا، درخانه‌ها بسیارید و در زیر پرچم‌های جنگ اندک. به من خبر رسید که لشکر معاویه به شهر انبار وارد شد و یکی از لشکریان آنها به خانه یک زن مسلمان و یک زن غیر مسلمان داخل شده و دستبند و گردن‌بند او را گرفت؛ ولی آنان نتوانستند مانع او شوند. اگر مرد مسلمانی از شنیدن این واقعه از حزن و اندوه بمیرد، بر او ملامت نیست.

بررسی است: زهد و ساده‌زیستی امام؛ ممانعت او از هرگونه سوءاستفاده افراد - حتی اعضای خانواده‌اش - از اموال

با وجود همه درگیری‌ها و آشوب‌ها، حکومت کوتاه اما پرفراز و نشیب امام از جهات مختلف قابل توجه و

و امکانات عمومی؛ رسیدگی به طبقات محروم جامعه و اهتمام به برخورداری آنها از حداقل امکانات زندگی؛ رفع هرگونه تبعیض اجتماعی و اقتصادی و تلاش برای توسعه عدالت و امنیت برای همه مردم اعم از مسلمانان باسابقه، تازه مسلمانان غیر عرب (موالی) و حتی غیر مسلمانان (اهل ذمه)؛ صبر و تحمل ستودنی در مقابل مخالفان - البته تا زمانی که امنیت جامعه را برهم نمی زدند - و حتی دستور به مدارا با کسی که به قتل او اقدام کرده بود، از جلوه های کم نظیر حکومت علی علیه السلام بود.

پژوهشگران تاریخ اسلام زندگانی امام علی علیه السلام را به سه دوره تقسیم کرده اند :

۱- بیست و سه سال جهاد در راه خدا [دوران پیامبر صلی الله علیه و آله]

۲- بیست و پنج سال سکوت برای حفظ وحدت مسلمانان [دوران سه خلیفه اول]

۳- پنج سال مبارزه برای استقرار عدالت [دوران خلافت]

خلافت امام حسن مجتبی علیه السلام

پس از شهادت امام علی علیه السلام، مردم مناطقی چون کوفه، یمن، فارس و بصره با فرزندش امام حسن علیه السلام بیعت کردند؛ اما عواملی چند موجب گردید که امام حسن علیه السلام ناچار به کناره گیری از خلافت شود، از جمله آنکه :

۱- تلاش معاویه برای تسلط بر سرتاسر سرزمین های اسلامی پس از شهادت امام علی علیه السلام به اوج خود رسید. معاویه مانند گذشته از دو راه به پیشبرد اهداف خود پرداخت :

الف) مهیا کردن قوای نظامی چند هزار نفری برای

جنگ

ب) تشدید جنگ روانی علیه امام حسن علیه السلام از طریق فرستادن جاسوسان و مزدورانی برای فتنه گری، تفرقه افکنی و شایعه پراکنی در سرزمین های اسلامی به خصوص عراق مرکز خلافت امام حسن علیه السلام

۲- امام حسن علیه السلام برای مقابله با سرکشی معاویه اقدام به سازماندهی سپاه کرد. اما او نیز مانند پدرش فاقد سپاهی یک دست، با انگیزه و مطیع بود. جز افراد انگشت شماری که تا پای جان حاضر به همراهی با امام بودند، بقیه افرادی سست عنصر و کم انگیزه بودند و به راحتی در مقابل مبلغ ناچیزی که توسط جاسوسان معاویه به آنان پیشنهاد یا پرداخت می گردید، به سپاه معاویه می پیوستند و یا حداقل سپاه امام را ترک می کردند. سستی و زبونی کوفیان در برابر وسوسه های جاسوسان و حيله گری های یاران معاویه نه تنها موجب ناکامی امام علی علیه السلام در جنگ صفین گردید که سپاه امام حسن علیه السلام را نیز در جنگ ساباط در آستانه شکست قرار داد. دسیسه ها و شایعات دشمن چنان تزلزل و اغتشاشی در میان کوفیان ایجاد کرد که افراد دسته دسته گریخته و یا به سپاه معاویه می پیوستند، برخی حتی به خیمه امام یورش برده، آن را غارت کردند. کار به جایی رسید که امام را زخمی کرده، فرش زیر پای او را ربودند.

در چنین شرایطی، امام تصمیم نهایی را برای ادامه جنگ یا خاتمه آن به معدود یاران باقیمانده خود سپرد و فرمود اگر اهل نبرد هستید تا پای جان بجنگیم و اگر زندگی را به مرگ در راه خدا ترجیح می دهید، با معاویه صلح کنیم؛ آنان راه دوم را پذیرفتند و امام برای جلوگیری از وقوع شکستی قطعی که می توانست جان و مال همه مردم عراق را در مقابل سپاه شصت هزار نفری معاویه به مخاطره اندازد، خلافت را با شرایطی به معاویه واگذار

امام حسن علیه السلام پس از صلح با معاویه، همراه خانواده خود به مدینه بازگشت. معاویه تمام تعهدات خود را زیر پا نهاد و مردم عراق که بیشترین تقصیر را در تنها گذاشتن امام علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام و در نتیجه پیروزی معاویه داشتند، بیشترین رنج و خسارت را در طول حکومت او و سایر خلفای اموی متحمل شدند.

کرد. مهم‌ترین تعهدات معاویه در پیمان صلح با امام حسن علیه السلام عبارت بود از:

- ۱- براساس کتاب خدا و سنت نبوی حکومت کند.
- ۲- از دشنام به امام علی علیه السلام و آزار شیعیان و پیروان او پرهیز نماید.
- ۳- جانشینی برای خود تعیین نکند.

پرسش‌های نمونه

- ۱- چه عواملی موجب گردید پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، به سفارش او در مورد جانشینی امام علی علیه السلام عمل نشود؟
- ۲- تحولات مهم جامعه اسلامی را در زمان خلیفه دوم تحلیل کنید.
- ۳- مسائل مهم جامعه اسلامی در زمان خلیفه سوم چه بودند؟
- ۴- حضرت علی علیه السلام در طول خلافتش با چه مشکلات اجتماعی روبه‌رو بود؟
- ۵- گروه‌های مخالف حضرت علی علیه السلام را نام برده، دلایل سرکشی آنان را در برابر امام ذکر کنید.
- ۶- مواد صلح نامه امام حسن علیه السلام با معاویه بیانگر چه واقعیت‌هایی در جامعه آن روز است؟

اندیشه و جست و جو

- ۱- جریان یکی از فتوح مسلمانان را در ایران گزارش کنید.
- ۲- آیا تاکنون فیلمی درباره تاریخ اسلام در عصر خلفای نخستین دیده‌اید؟ به نظر شما مهم‌ترین قسمت‌های آن فیلم کدام‌اند؟ چرا؟
- ۳- شیوه انتخاب چهار خلیفه نخست را با هم مقایسه کنید. از این مقایسه چه نتایجی می‌توان گرفت؟
- ۴- درباره رفتار امام علی علیه السلام با موالی یا غیر مسلمانانی که در جامعه اسلامی زندگی می‌کردند، مطلبی تهیه کنید.
- ۵- با بررسی نمونه‌های تاریخی، درباره معنای بیعت و کارکردهای سیاسی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی قرون نخست، مطلبی تهیه کنید.